

DE MEDUSA IN DE AEGIS VAN HENDRICK DE KEYSER

VORM EN FUNCTIE VAN EEN ORNAMENT OP HET
GRAFMONUMENT VAN WILLEM VAN ORANJE (1614-1623)

GHISLAIN KIEFT

Het object dat in dit essay wordt behandeld, is een alledaags ding voor kunsthistorici en architectuurhistorici. Het is – het lijkt althans – een medusakop, waarvan er zeer vele zijn, dat zowel een motief is in de kunstgeschiedenis als in de architectuurgeschiedenis. De Medusa is zo alom aanwezig, dat het niet nodig lijkt deze nog uitvoerig ter sprake te brengen.

Een goed voorbeeld van deze vanzelfsprekendheid is de behandeling van deze figuur als het gaat om het 'Architektur und Figurenprogramm' van het stadhuis van Antwerpen. Holm Bevers brengt in zijn studie over dit gebouw naar ontwerp van Cornelis Floris (1513/14-1575) bijna alle beeldende elementen van de façade ter sprake, met voorbeeldige duiding, maar over de Medusa, die zich boven het timpaan van de toren van het stadhuis bevindt (afb. 1), zwijgt de auteur.¹

Het is algemeen bekend dat Medusa mythologisch het afgehakte hoofd is dat als wapen gebruikt wordt door Perseus, omdat de blik van Medusa in staat is alles en iedereen te doen verstenen; dat het als zodanig een courant motief of thema is in de kunstgeschiedenis; en dat het typologisch een goed en evenzeer courant *apotropaïon* is in de klassieke en classicistische architectuur. Toch wil ik Medusa en het stadhuis van Antwerpen ter sprake brengen. Maar meer nog en voornamelijk gaat het mij om een soortgelijk bouwornament – evenzeer een onderdeel van een 'Figurenprogramm' – namelijk de Medusa die Hendrick de Keyser (1565-1621) ontwierp voor het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft. Ook over deze Medusa is men tot nog toe zwijgzaam geweest.

De strekking van dit artikel is dat in beide gevallen niet Medusa is verbeeld, maar de aegis van Minerva en dat deze aegis als bouwornament een specifieke plaats had in de klassieke architectuur en een specifieke 'betekenis' had in de beide genoemde ontwerpen. Deze beeldende 'betekenis' verklaart de aanwezigheid van het bouwornament, maar het ornament verheldert evenzeer de iconografie.

DE MEDUSA VAN DE KEYSERS GRAFMONUMENT

Het grafmonument dat Hendrick de Keyser ontwierp voor de stoffelijke resten van Willem van Oranje-Nassau kan men zowel in termen van bouwkunst als in termen van beeldend ornament beschrijven als tot in detail ontleend aan de Oudheid (afb. 2). De opdracht kwam van de Staten-Generaal van de jonge Republiek. Bijna dertig jaar na de dood van de *pater patriae* op 10 juli 1584 spreekt men in deze Staten-Generaal voor het eerst over dit monument, namelijk op 14 november 1613. Kennelijk was het initiatief daartoe al eerder genomen, aangezien in de notulen gesproken wordt over 'eenige modellen, daer nae dat men soude mogen maken het monument'. Dit citaat is overgenomen uit de

publicatie uit 1931 van René François Paul de Beaufort.² De Beaufort spreekt her en der in zijn studie wel over een bestek, maar een bestek als zodanig is niet tot ons gekomen. Waar wij wel enige weet van hebben, is de discussie in de Staten-Generaal omtrent een dergelijk plan en de bekostiging daarvan. Het betreft dan opmerkingen die niet systematisch zijn en in tijd uitgestrekt.

De Beaufort behandelt in zijn studie uiteraard de architectonische huif, de twee figuren van Willem, de ene 'levende' Willem verbeeld als triomferende krijgsheer, en de andere 'dode' Willem als opgebaarde gisant; voorts de vier deugden op de hoeken van het monument en de prachtige personificatie van Fama met haar twee bazuinen. Over de vier identieke koppen van Medusa die zich op de basementen van de vier deugden bevinden, is De Beaufort kort, hij citeert notulen en schrijft: 'Het bestek [sic] geeft alleen aan: "vier ronde pedestallen van witte merber. Elckx verciert met een tronie ende tusschen hangende festoenen van bronse".'³

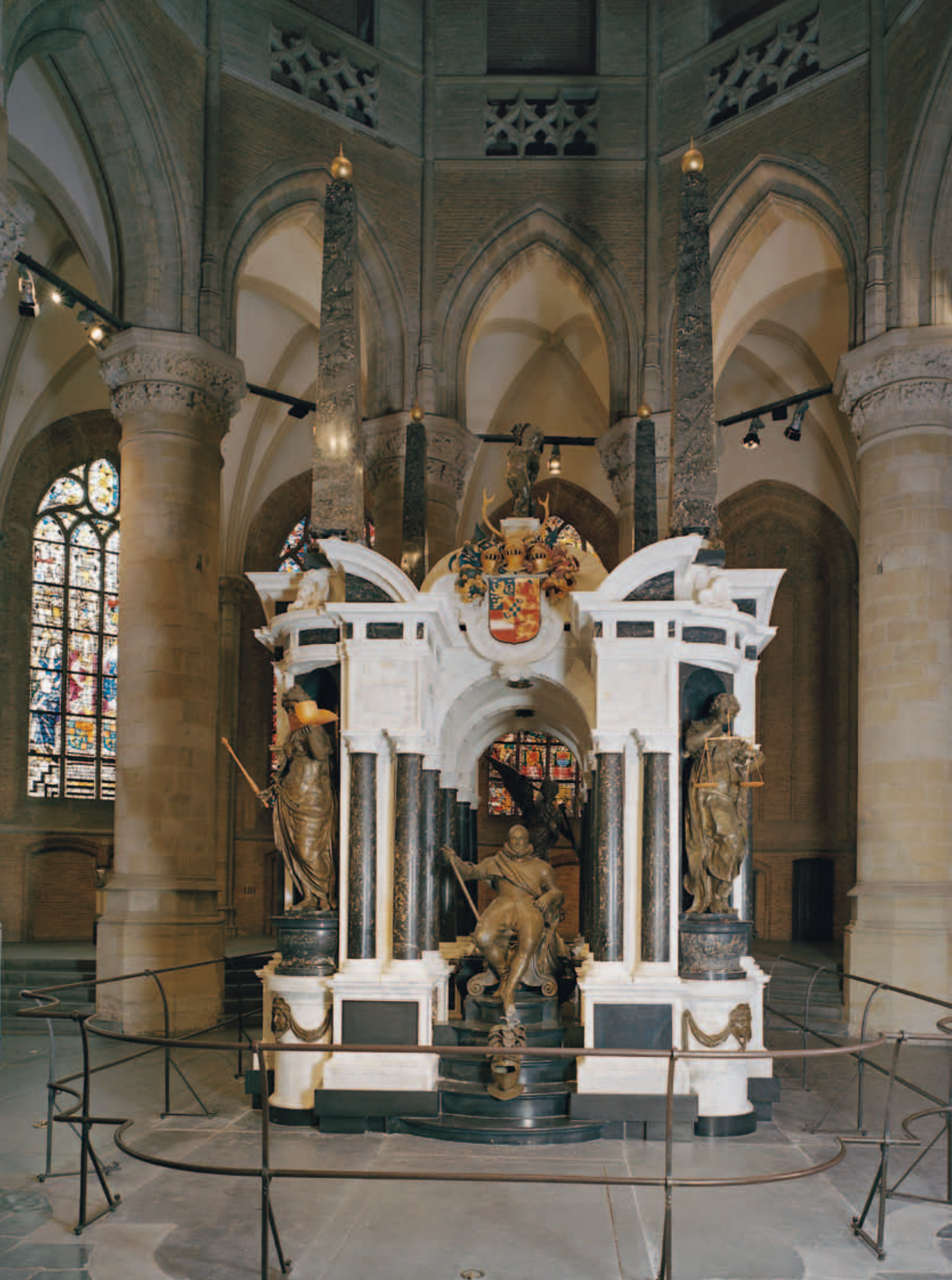
Ook Els Jimkes-Verkade besteedt in 'De ikonologie van het grafmonument van Willem I, Prins van Oranje' enige aandacht aan de Medusae: 'De bronzen "tronies" onder de vier hoekfiguren zijn naar alle waarschijnlijkheid symbolen die naar de dood verwijzen. Ondanks het ontbreken van slangenhaar kunnen zij redelijkerwijs als Medusakoppen geïdentificeerd worden. Hiervoor pleit het feit, dat de vlechten onder de kin zijn samengeknoopt op dezelfde wijze als slangen in Medusavoorstellingen uit de Romeinse keizertijd.'⁴ (afb. 3)

Enige aarzeling omtrent de aard van de 'tronies' kan men ook aantreffen in een recentere studie van het Delftse grafmonument, van de hand van Frits Scholten. Terecht vergelijkt de auteur de hoofden met de festoentachtige wijze van ophanging met het niet meer bestaande grafmonument voor Willem Lodewijk van Nassau, in 1631 voltooid in de Grote Kerk van Leeuwarden. Scholten laat twee prenten van dit monument zien, ontworpen door Pieter de Keyser, en spreekt over 'mascarons, probably Medusa heads as in Delft'.⁵

Jimkes-Verkade heeft overigens, mijns inziens, niet gelijk als zij, zonder bronvermelding, meent dat de koppen verwijzen naar de dood. Maar zij denkt zeker in de goede richting als zij wijst op de klassieke herkomst van dit type Medusa. De Medusae van De Keyser behoren typologisch namelijk tot de categorie van wat wel als 'the beautiful gorgoneion' omschreven is, en waarvan het bekendste exemplaar de zogenaamde *Medusa Rondanini* is, nu in de Glyptothek in München. Deze Gorgo is wel degelijk een Medusa en wordt veelal verondersteld een Romeinse kopie te zijn van een Grieks beeldhouwwerk uit de vijfde eeuw voor Christus.⁶

Nu wil ik hier niet beweren dat De Keyser specifiek door dit marmer werd geïnspireerd, waarvan pas voor

◀ 1. De aegis boven het timpaan van de toren van het stadhuis van Antwerpen (foto auteur)

◀ 2. Hendrick de Keyser, Grafmonument Willem van Oranje (1614-1623) in de Nieuwe Kerk in Delft (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

▲ 3. Grafmonument Willem van Oranje: 'tronie ende tussen hangende festoenen van bronse' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

het eerst melding wordt gemaakt aan het einde van de achttiende eeuw, en waarvan de eerste afbeeldingen ook dateren uit die tijd (afb.4). Maar dat De Keyser koos voor een dergelijke Medusa is wel zeker. Het type 'schoone Medusa' was zeer zeker bekend in de Renaissance. En het aantal exemplaren, in verschillende varianten en toepassingen, is overvloedig. Het volstaat hier twee voorbeelden te noemen: in de editie van 1568 neemt Giorgio Vasari nota van een buste van keizer Hadria-

nus die zich in Palazzo Medici bevond 'sopra la porta del giardino in casa Medici'. Deze sculptuur van Hadrianus – in het antieke Rome in serie gemaakt – draagt een kuras met daarop eenzelfde Medusa als die van De Keyser. Naar verluidt bracht Giuliano da Sangallo dit exemplaar van de buste in de jaren negentig van de vijftiende eeuw naar Lorenzo il Magnifico als een gift van de Napolitaanse koning Ferdinand.⁷ Het is goed mogelijk dat Cellini dacht aan Hadrianus toen hij het kuras

4. Medusa van het type *Rondanini* (in: G. Albertolli, *Miscellanea per i giovani studiosi del disegno pubblicata da Giocondo Albertolli*, Milaan 1796, tav. XVII)

5. Benvenuto Cellini, buste van groothertog Cosimo I de Medici, 1545-1548, Museo Nazionale del Bargello, Florence

of borstpantser van groothertog Cosimo de Medici vormgaf alsmede de prominente Gorgo (afb.5). De 'schone Medusa' onderscheidt zich door de afwezigheid van de grimas (de vervaarlijke open mond), eerder een hangende mond, ook wel gesloten, de serene of ietwat droevige ogen, en dikke haarstrengen eerder dan slangen. De onder de kin vastgeknoopte staarten zijn wel aanwezig en vaak is de Medusa voorzien van twee vleugels boven of achter het hoofd, die de vleugels van

de uil van Minerva zijn. Maar deze vleugels kunnen ook afwezig zijn.

Het tweede voorbeeld betreft de zogenaamde *Tazza Farnese*. Dit is een fiaal van Hellenistische/Egyptische herkomst uit de tweede eeuw voor Christus en gesneden uit een groot stuk chalcedon. In 1571 kocht dezelfde Lorenzo il Magnifico het aan voor veel geld. De fiaal, bedoeld voor plengoffers, is aan één zijde voorzien van een 'schone Medusa' (afb.6). De tazza bleef in het bezit van de Medici tot de gewelddadige dood van Alessandro de' Medici in 1637, waarna zijn weduwe Margareta van Parma het in bezit kreeg. Zij liet de grote camee na aan haar zoon, de hertog van Parma, oftewel Alessandro Farnese.

Het zou natuurlijk welkom zijn als kon worden vastgesteld dat de *Tazza Farnese* in Brussel was toen Margareta van Parma optrad als landvoogdes van de Nederlanden, dus tussen 1559 en 1567, maar voor de geschiedenis van het beeldtype in de Nederlanden is die vaststelling niet echt nodig. De schone Medusa komt veelvuldig voor op antieke munten en gemmen, en kan zeer goed ook getransporteerd zijn van het Zuiden naar het Noorden via de kleine bronzen plaquettes, waarvan het brons van afbeelding 7 een voorbeeld is. Kleinere glazen Medusa's zijn achtergelaten door Romeinse soldaten langs de Rijn (al is mij geen voorbeeld bekend uit een, laten we zeggen, Hollandse collectie antiquiteiten rond 1600); en ook grotere bronzen Medusa's van het schone type zijn aangetroffen bij Romeinse opgravingen. Het betreft hier de zogenoemde *phalerae*, die aan soldaten kennelijk gegeven werden voor moedig gedrag of na trouwe dienst. Dergelijke medailles, natuurlijk in serie gegoten, en met gevarieerde iconografie, werden gedragen op het lederen borststuk van deze legionairs.

Een bodemvondst van deze soort uit het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw is daarbij vermeldenswaard. Het betreft een tiental *Phalerae von Lauersfort*, nu in de Antikensammlung Berlin, genoemd naar de vindplaats in de buurt van Krefeld. Twee van deze *phalerae* tonen het hoofd van de schone Medusa (afb.8) en de gelijkenis met de 'tronies' van Hendrick de Keyser is wel bijzonder treffend.⁸ Het zou wederom welkom zijn als als we wisten dat de beeldhouwer een *phalera* als die uit Lauersfort zou hebben gekend, maar dat kan niet aangetoond worden. Dat De Keyser bekend was met de antieke iconografie van de schone Medusa staat wel buiten kijf.

DE AEGIS VAN DE KEYSER

Het 'bestek' voor het monument van Willem van Oranje spreekt niet over Medusa's; toch zijn de tronies op het grafmonument dat wel degelijk. In feite spreekt het 'bestek' ook niet over tronies: het spreekt over 'tronies die tussen festoenen hangen'. Bekijkt men het resultaat van de wensen van de Staten-Generaal wat nader, dan blijkt het geheel te bestaan uit drie gietsels:

6. Medusa aan de buitenkant van de *Tazza Farnese*, Museo Archeologico Nazionale, Napels (foto Alinari)

7. Severo Calzetta da Ravenna (toegeschreven), bronzen plaquette met Medusa, eerste helft vijftiende eeuw, Metropolitan Museum, New York

een voor de Medusa, en twee voor de belendende delen van een festoen, aan beide kanten van de tronie. Tezamen vormen deze één voorwerp. Het is te zien dat het festoen de vorm heeft van een soort sjaal of doek, die één geheel vormt, tezamen met de tronie, en die, als betrof het een klassiek wijgeschenk, aan de wand is gehangen, met twee zichtbare borgen, namelijk de twee wandringen, en een onzichtbare borg voor het hoofd. Voor elk van deze vier bronzen voorwerpen zijn dezelfde gietmallen gebruikt.

Misschien kan men de tekst van het bestek op dit punt nog beter als volgt interpreteren: het is een festoen met een Gorgo ofwel Medusa, dat dus als een festoen van een tempelwand is. Dat wil zeggen: het is een ding, op de wijze van bijvoorbeeld een bloemguirlande, maar niet bestaande uit bloemen maar uit stof en een tronie. Zoals gezegd meen ik dat hier niet Medusa is uitgebeeld maar de aegis. De antieke 'aegis' uit de Oudheid bevat meestal een Medusa of Gorgo, maar is geen Medusa; deze is overigens eveneens te rekenen tot de categorie eregaven en heeft ook een apotropaeïsche functie.

Hier is het gepast Karel van Mander te citeren, in zijn

Wtlegghing van Ovidius' *Metamorfosen*. Van Mander brengt daar ook de 'imagini degli dei' (zoals de titel van het soortgelijke werk van Vincenzo Cartari kortweg luidt) ter sprake, en beschrijft in 1604 de uitbeelding van Minerva, en derhalve van de aegis:

'T'Gorgonen oft Medusae gheslangde hooft droegh sy in haren Schildt: sommige seggen, op haer borstwapen. Dit was den vyanden seer verschrickelijck: want (ghelijck elder noch yet mach verhaelt zijn) een vroom Man, oft wijs Hooftman, die wakende en voorsichtigh alle saken aenleghet en beleydt, maect zijn vyanden oft teghenpartijen verschrickt, wetende (also men seght) wat hy in zijnen schildt voert. Oft dat sy het Medusen hooft (soo eenige seggen) voerde in haer borstwapen, dat wijst aen, dat wy, om alle onse voornemens, wercken en woorden, nut, eerlijck en deuchtlijck met verstandt uyt te voeren, altijt mosten hebben in onse borst rechte wijsheyt en voorsichticheyt.'⁹

Aldus komen wij te weten dat het de aegis ofwel het schild betreft van Minerva, ofwel een soort borststuk van dezelfde godin. Bij Homerius gaat het blijkbaar om een rond schild van geitenhuid: in de geestdriftige vertaling van de *Ilias* van Aegidius W. Timmerman, uit

1931 (*Ilias* boek v, vers 738 sgg), wordt de zaak als volgt omschreven:

“t Geitenrondas, schrikwekkend en vol wapperende kwasten;

Overall kromt zich de Vlucht er om heen als een krans en er óp woont

Tweespalt en Afweer, er óp woont de huiveringwekkende Aanval,

Op staat er ook het hoofd van de Gorgo, het vreeslijke monster,

Gruwelijk en ook afzichtlijk; 't blazoen van de Aegisbeheerder!’

De Ouden hebben zich echter niet beperkt tot de autoriteit van Homerus, maar meenden dat de aegis van Minerva inderdaad een ‘borst-waepen’ was, in de vorm van de leren huid van een of ander dier (een geit ofwel een grote slang, wat wel verschil maakt) dat Minerva om de nek droeg, als een wapen met de Gorgo Medusa: ofwel als een zelfgewonnen trofee (namelijk de huid van de slang Gorgon), ofwel als triomfantelijk wijgeschenk (namelijk een Medusa cadeau gedaan door Perseus). Het is deze aegis die in het nu volgende aan de orde zal zijn.

Van Mander vertelt ons eigenlijk niet hoe nu het borstwapen er volgens hem uitziet. Hij vlucht integendeel nogal snel in de ‘betekenis’ van de aegis (met zaken als vroomheid, wijsheid, waakzaamheid en voorzichtigheid). En inderdaad lijkt het erop dat hij en zijn artistieke tijdgenoten enigszins tastend waren omtrent de waarachtige gedaante van dit antieke voorwerp. Een goede, antieke, aegis zoekt men namelijk op antieke beelden van Minerva (afb. 9), en die waren rond

1604 blijkbaar niet voorhanden. Toch kennen wij Hollandse en Vlaamse uitbeeldingen van Minerva uit de tijd van Van Mander en Hendrick de Keyser – zelfs uit de kring van Hendrick de Keyser.

In plaats van een gedegen dierenhuid, zoals bij de *Minerva Giustiniani*, ‘vol met wapperende kwasten’, ‘t blazoen van de Aegisbeheerder’, en ‘het vreeslijk monster’ verkiest Jan Saenredam in zijn prent, een gravure naar Goltzius (afb. 10), de aegis uit te beelden als een forse, stoffen halsdoek, met als een soort bijou, zo te zien, een bebaarde Gorgo. En die zal dan denkkelijk eerder het mannelijke begrip (of de homerische bijgod) Phobos (‘Angst’, ‘Vlucht’, ‘schrikwekkend’ in de vertaling van Timmerman) uitbeelden dan Medusa. Afgezien van de vormgeving hoeft dat niet te verbazen, want de twee komen op de antieke aegis inderdaad (tezamen) voor. Interessant is wel de omgeknoopte doek.

Een bescheidener omslagdoek komt voor op een prent van Minerva van Jan de Sadeler, naar een ontwerp van Stradanus (afb. 11). Deze belligerente Minerva, tot de tanden gewapend en op alle eventualiteiten voorbereid, heeft – met alle gedoe van wapens daaromheen – haar aegis niet vergeten. De beschermende trofee van dierenhuid (denkelijk van een geschubde slang) heeft zich uitgestrekt over haar hele kuras. Onder dat kuras draagt zij een peplos die uitkraagt ter hoogte van haar hals, maar boven op het kuras zien we een schone Medusa, die om de nek gedragen wordt door middel van een breed lint of shawl.

Het is nu mijn bewering dat de vier basementen van het grafmonument van De Keyser de bronzen weergave bevatten van de aegis van Minerva namelijk ‘elckx

8. *Phalera* met het hoofd van de schone Medusa, Antikensammlung Berlin (in: E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Stuttgart 1958, 26)

verciert met een tronie ende tusschen hangende festoenen van bronse'. De uilenvleugels van de mooie Medusa zijn inderdaad afwezig. Deze lijken eerder vervangen door een stuk gekruld geitenleer, of wellicht de schubben van een slang.

DE BETEKENIS VAN DE AEGIS VAN DE KEYSER

De aegis op het stadhuis van Antwerpen is eveneens als een festoen aangebracht. Het lijkt erop dat de Medusa hier met de strengen van haar haren opgehangen is. Deze aegis maakt deel uit van het programma van het stadhuis, zoals het in 1564 was, zoals bestudering van een prent van Hans Vredeman de Vries van het stadhuis leert. Duidelijk zijn ook de figuren van Iustitia en Prudentia te zien, en de beeltenis van de vermoede stichter van Antwerpen, die Brabo heette. Het is niet moeilijk de twee personificaties in verband te brengen met de functie van een gebouw, waar gerechtigheid en verstandig handelen betracht worden. De aegis met Medusa moet eveneens in dit verband gezien worden.

Over de Medusa vertelt Cesare Ripa ons (in de vertaling van Andries Pers uit 1644), wanneer hij het abstractum 'Ratio' wil uitbeelden, het volgende: 'Ragione. Reeden.

9. *Minerva Giustiniani*, (in: J. von Sandrart, *Teutsche academi der bau-, bild und mahlerey-kunst* Neurenberg 1675, frontispice, derde boek van deel I).

Een Iongvrouw in Hemels blaeu gekleet, met een gulden Waepenrock, hebbende in de rechter hand een Spiesse, en met de slincker een Lauwerboom omvattende, waer aen een Schild hanght, daer in 't midden het hoofd van Medusa geschildert is, hebbende een Helm op 't hoofd, met een viervlamme daer boven op...

De Lauwerboom, daer het hoofd van Medusa aen hanght, bediet de Overwinninge, die de Reeden heeft over haere Vianden, diewelcke de Deughd tegen streven, welcke deughd stom en verbaest doet maecken, gelijk oock het hoofd van Medusa deede, aen alle die geene die 't selve aensagen; en men leest dat de Keyser Domitianus 't selve altijd hadde gehouden in zijne Waepen-rustinghe, als mede in zijn segel, ten einde hy sich Victorieux of zeeghbaer soude vertoonen...¹⁰

Men zou kunnen besluiten dat de gevelwand van het Antwerpse stadhuis in feite de door Ripa genoemde 'lauwerboom' is waar het hoofd van Medusa 'aen hangt' en dat deze de overwinning van de 'Reeden' be- duidt op de vijanden van de deugd.

Toen de uit het Vlaamse Meulebeke afkomstige Karel van Mander het nieuwe stadhuis aanschouwde en zijn oog op de aegis viel, kon hij blijkbaar iets dergelijks denken over de aegis:

'Dit was den vyanden seer verschrickelijck: want (ghelijck elder noch yet mach verhaelt zijn) een vroom Man, oft wijs Hooftman, die wakende en voorsichtigh alle saken aenleghet en beleydt, maect zijn vyanden oft teghenpartijen verschrickt.'

En:

'Oft dat sy het Medusen hooft (soo eenige seggen) voerde in haer borst-wapen, dat wijst aen, dat wy, om alle onse voornemens, wercken en woorden, nut, eerlijck en deuchtlijck met verstandt uyt te voeren, altijd mosten hebben in onse borst rechte wijsheyt en voorsichticheyt.'

Van Mander zegt dit in de *Wtleggingh* van Minerva, een oorlogsgodin die ook de godin van de wijsheid is. Elders, namelijk in de 'Levens', noemt Van Mander ook de ontwerper van het stadhuis van Antwerpen: 'Cornelis heeft veel heerlijke wercken ghedaen binnen Antwerpen, als dat Coninghlijck ghebouw van het Stadthuys, Oosters huys, en meer ander dingen: desen overleedt in 't Iaer 1575.'¹¹

Misschien heeft Karel van Mander Cornelis Floris, 'een uytnemende Beeldt-snijder, en Architect', niet persoonlijk gekend, maar hij kende wel degelijk diens broer Frans Floris, bij wie Van Mander kennelijk over de vloer kwam. Cornelis Floris zal de gedachten van Van Mander dus mogelijk niet gekend hebben, evenmin als de eerste editie van Ripa's *Iconologia* uit 1593. Maar hij zal zeker belangstelling hebben gehad voor Vincenzo Cartari's *Imagini colla sposizione degli dei degli antichi* uit 1556 (die een bron lijkt voor de latere wijsheid van zowel Ripa als van Van Mander). Cartari nu

10. Jan Saenredam, gravure naar Goltzius, *Minerva*, 1575-1609

laat ons het volgende weten over Medusa, die voor haar gedaantewisseling 'la più bella' was en 'capelli d'oro' had, in het verband van Minerva's aegis:

'Maar omdat de wereld niet een zo vreemd monster kon verdragen, doodde Perseus haar, met hulp, zoals ik zei, en gaf het hoofd aan Minerva, die het altijd op het schild droeg, of op haar kuras. Het is daarover, dat Homerus zegt, zoals hij doet, wanneer die godin zich bewapende tegen de Trojanen, dat zij omgeven is door verschrikkelijke vrees, en dat, behalve het hoofd van Medusa, daarin waren de vurige drift, en de zekere kracht, en de angstaanjagende dreiging, zaken die geëigend zijn aan de Godin van de oorlog, zoals ook de Overwinning. Vanwaar Pausanias zegt, dat de Atheners haar [de Overwinning] plaatsten op de borst tezamen met het hoofd van Medusa, en dat bij de Eleusiers zij [de Overwinning] daarnaast stond zonder vleugels. Deze zaken tonen de kracht van de wijsheid, en van de prudentie.'¹²

Cartari consulteert Homerus natuurlijk als het gaat om de aegis – het is het bovengenoemde citaat uit boek 5 – maar hij haalt ook Pausanias aan en verwijst kennelijk naar een passus in boek 5 van de *Beschrijving van Griekenland*:

'In de buurt van de grotere votieven van Micytus, die gemaakt zijn door de Argiver Glaucus, staat een beeld van Athena met een helm op haar hoofd en bekleed met de aegis. Nicodamus van Maenalus was de kunstenaar, maar het is opgedragen door de bewoners van Elis. Naast de Athena is een Nike [Victorie]

neergezet. De bewoners van Mantinea hebben dit geschonken, maar zij maken geen melding van de oorlog in de inscriptie. Men zegt dat Calamis het gemaakt heeft zonder vleugels in navolging van het houten beeld in Athena genoemd de vleugellose Nike.'¹³

Interessant is het dat Pausanias het niet heeft over mythische goden, maar over beelden van die goden, die zich bij of op tempels bevinden. De houten 'vleugellose Nike' bevond zich eertijds op de Akropolis, blijkbaar waar nu de Niketempel nog staat. Het zijn zaken die zowel Cornelis Floris of Hendrick de Keyser, 'Beeldt-snijder en Architect', geïnteresseerd zullen hebben.¹⁴

In Pausanias treft men meer behartenswaardigs over Minerva, Medusa, de aegis en overwinningen, bijvoorbeeld in hetzelfde boek 5:

'In Olympia staat op iedere hoek van het dak een vergulde schaal; midden boven de gevel staat een beeld van Nike dat ook verguld is. Onder het beeld van Nike hangt een gouden schild met een afbeelding van Medousa. De inscriptie noemt degenen die het schild gewijd hebben en de redenen die ze daarvoor hadden. Zij luidt als volgt:

"De tempel heeft een gouden schaal; uit Tanagra hebben de Lakedaimoniërs en hun bondgenoten het gewijd.

Het was een geschenk, een tiende deel van de buit behaald op

De Argivers, Atheners en Ioniërs, wegens winst in de strijd".¹⁵

Wederom in boek 5 vertelt Pausanias dit:

'In Olympia is een wollen gordijn, versierd met Assyrische weefsels en Phoinikisch purper, een wijgeschenk van Antiochus, die ook de aegis met de afbeelding van Gorgo boven het theater in Athene geschonken heeft.'¹⁶

Pausanias specificceert hier wat hij al eerder verteld heeft, namelijk in het eerste boek (over Attika en de stadstaat Athene): 'Op de zuidelijke muur van de akropolis, die aan de kant van het theater staat, is een verguld hoofd van de Gorgo Medousa geplaatst en er omheen is een aegis aangebracht.'¹⁷

Een aantal oudheidkundigen neemt aan dat de *Medusa Rondanini* een exacte kopie is van genoemd wijgeschenk. Het geschenk zou afkomstig zijn van Antiochus III of IV, opeenvolgende vorsten van een gebied in het huidige Syrië. De schone *Medusa Rondanini* is inderdaad twee keer zo groot als een mensenhoofd, en kan daarom heel goed een 'decoratieve' functie hebben gehad.¹⁸ Het zou daarmee functiegeëlijk zijn met een tiental Romeinse medusahoofden van het 'schoone' type, die in verband staan met de tempel van Venus en Roma, die gesticht en zelfs ontworpen was door keizer Hadrianus.¹⁹ Dergelijke grote stenen Medusae waren zeer verspreid in het Romeinse Rijk, getuige de grote hoeveelheid bouwfragmenten.

11. Jan de Sadeler, gravure naar Stradanus, *Minerva*, 1597

DE ARCHITECTONISCHE EN BEELDENDE BETEKENIS VAN DE AEGIS

Ornamenten maken deel uit van de architectuur en de architectuurgeschiedenis. Het is om die reden dat de aegis van Cornelis Floris en die van Hendrick de Keyser interessant zijn. Ornamenten maken ook deel uit van de kunstgeschiedenis, en de voortbrengselen van deze beeldhouwers en architecten zijn daarom in beeldende zin ook interessant. Hier echter kunnen we architectuur en beeld niet scheiden. De aegis van Floris hoort bij het ontwerp van het stadhuis; de aegis van De Keyser hoort bij het ontwerp van het monument van Willem van Oranje.

Hoewel Jimkes-Verkade bij haar behandeling van de iconografie van het monument, en met name de vier deugden, een en ander vooral ziet in het kader van de staatsrechtelijke opinies van de Staten-Generaal, zou ik ervoor pleiten het gehele monument te zien als een

classicistisch triomfmonument. Wat dat betreft sluit ik me meer aan bij Scholten. De deugden Geloof, Vrijheid, Kracht en Rechtvaardigheid behoren dan eerder Willem van Oranje toe, die als een triomferende veldheer is afgebeeld, compleet met Fama, die in afbeeldingen van de triomf vrij gebruikelijk is. Het zou zelfs vreemd zijn zelfs als zij afwezig was. De obelisksen ofwel zegenaalden krijgen dan ook hun zin. En het is tenslotte zeer begrijpelijk dat de trofeeën²⁰ – oorspronkelijk in het 'bestek' opgenomen maar kennelijk wegbezuinigd op een later tijdstip – op de bekende prent van Cornelis Danckerts in *De Keyzers Architectura Moderna* wel degelijk prominent aanwezig zijn (afb. 11).

De aegis van Minerva is derhalve niet nonchalant of 'gebruikelijk' aangebracht. Men zou kunnen zeggen, met Pausanias, over het monument: 'het was een geschenk (...) wegens winst in de strijd.'

NOTEN

- 1 H. Bevers, *Das Rathaus von Antwerpen (1561-1565). Architektur und Figurenprogramm*, Hildesheim/Zürich/New York 1985.
- 2 R. de Beaufort, *Het mausoleum der Oranjes te Delft*, Delft 1931, 13.
- 3 De Beaufort 1931 (noot 2), 65.
- 4 E.I. Jimkes-Verkade, 'De ikonologie van

het grafmonument van Willem I, Prins van Oranje', in: I.V.T. Spaander en R.-A. de Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, 216.

- 5 F. Scholten, *Sumptuous Memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*, Zwolle 2003, 90-91; in het standaardwerk over Hendrick de Keyser van

Ottenheim, Rosenberg en Smit wordt wel het grafmonument behandeld, maar komen de 'mascarons' niet aan bod: K. Ottenheim, P. Rosenberg en N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura Moderna. Moderne Bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008.

- 6 De meest uitvoerige studie naar de *Medusa Rondanini* en zeker naar het beeld-

12. Cornelis Danckerts (plaat xxxix in: *Architectura Moderna*, 1631)

- type is nog steeds E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Stuttgart 1958.
- 7 G. Vasari, *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori ed architetti* (1568), editie Milanesi, deel IV, 273.
- 8 Zie Buschor 1958 (noot 6), 22.
- 9 Karel van Mander, *Het Schilder-boeck*, Haarlem 1604, fol. 42v en fol. 43r.
- 10 D.P. Pers, *Cesare Ripa's Iconologia of Uytbeeldinghen des Verstants, vertaald door Dirck Pietersz. Pers*, Amsterdam 1644. Het hele citaat luidt als volgt: 'Ragione. Reeden. Een longvrouw in Hemels blaeu gekleet, met een gulden Waepenrock, hebbende in de rechter hand een Spiesse, en met de slincker een Lauwerboom omvattende, waer aen een Schild hanght, daer in 't midden het hoofd van Medusa geschildert is, hebbende een Helm op 't hoofd, met een viervlamme daer boven op. Alreede isser boven reeden gegeven van 't kleed en van de gouden Waepenrock, en overmits de Spiesse de Regeeringe bediet, soo geeft ons die te verstaen, dat de Reeden is een Koninginne: diewelcke het Rijke, van het maecksel des Menschen, geheel en al bestiert. De Lauwerboom, daer het hoofd van Medusa aen hanght, bediet de Overwinninge, die de Reeden heeft over haere Vianden, diewelcke de Deughd tegen streven, welcke deughd stom en verbaest doet maecken, gelijk oock het hoofd van Medusa deede, aen alle die geene die 't selve aensagen; en men leest dat de Keyser Domitianus 't selve altijd hadde gehouwen in zijne Waepen-rustinge, als mede in zijn segel, ten einde hy sich Victorieux of zeeghbaer soude vertoonen. De Helm bediet de dapperheyt en de wijsheyt van de Reeden, wesende dielselve de wijsheyt in de verstandelijcke ziele, die daer overweeght de einden van alle dingen, volgende 't geene zy goed oordeelt, vliedende 't geene daer tegen strijd. De Viervlamme vertoont, dat dit de eygenschap van de Reeden is, sich tot den Hemel toe te verheffen, en sich God gelijk te maecken, van wien alle Eedeleiheyte komt afdaelen.'
- 11 Van Mander 1604 (noot 9), fol. 239r-239v.
- 12 Vincenzo Cartari, *Imagini colla sposizione degli dei degli antichi*, s.l. 1556. Het citaat is ontleend aan de editie van 1571, gedrukt in Venetië, 384: 'Ma non potendo il mondo sopportare così strano mostro, Perseo l'uccise con l'aiuto, ch' io dissi, e ne diede il capo a Minerva, che lo portò poi sempre nello scudo, o nel petto della corazza. La qual Homero, quando fa, che questa Dea s'arma per andare contro gli Troiani; dice, che è circondata di horrible spavento, e che, oltre al capo di Medusa, vi è dentro ancora l'animoso ardire, & la sicura fortezza, & le spaventuoli minacce, cose tutte proprie alla Dea delle guerre, si come è la Vittoria ancora. Onde Pausania dice, che gli Atheniese gliela posero nel petto insieme col capo di Medusa, & e che appresso de gli Elei le stava a canto senza ali. Le quali cose mostrano la forza del sapere, e della prudenza: perche questa con l'opere maravigliose, e co' saggi consigli fa stupire altrui, e restare quasi sasso immobile di maraviglia, sì che facilmente ottiene poi, ciò, che vuole, purché lo sappi acconciamente esporre, che per questo horrible capo mostra la lingua.'
- 13 Pausanias, boek 5.26.6, geciteerd in Cartari 1571 (noot 12), vertaling G. Kieft.
- 14 Pausanias is een van de bronnen in het door Salomon de Bray geschreven voorwoord van de *Architectura Moderna* van 1631, en wel op pagina 2. Zie hiervoor de herdruk in Ottenheim, Rosenberg en Smit 2008 (noot 5); een Latijnse editie was beschikbaar vanaf 1541, verzorgd door Domizio Calderini: *Pausaniae historici praeclarissimi Commentariorum Graeciam describentium Attica & Corinthiaca*, Bazel 1541.
- 15 Pausanias, boek 5.10.4; de vertaling is hier van Peter Burgersdijk en te vinden in *Pausanias. Beschrijving van Griekenland. Gids van toen voor de toerist van nu*, Amsterdam 2011.
- 16 Pausanias, op. cit. (noot 15), boek 5.12.4.
- 17 Pausanias, op. cit. (noot 15), boek 1.21.3.
- 18 Zie J. Danforth Belson, 'The Medusa Rondanini. A New Look', *American Journal of Archeology* 84 (1980) 3, 373-378; en P. Callaghan, 'The Medusa Rondanini and Antiochus III', *The Annual of the British School at Athens* 76 (1981), 59-70.
- 19 Het meest recent in: M. Prusac, 'The Large Mask', in: M. Barbanera en A. Freccero (red.), *Art, Conservation, Science. The Lancellotti Collection Project*, (The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars; 3:1), Rome 2005 (www.svenska-institutet-rom.org/Lancellotti).
- 20 Ofwel in het Latijn 'tropaea', van het Griekse 'tropeo'; een 'trofee' is ook een apotropaion.

DR. G. KIEFT is iconoloog; hij is als kunsthistoricus verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceert over (Italiaanse) kunst en beeldhouwkunst uit de zestiende en zeventiende eeuw. Momenteel bereidt hij een boek

voor over de uit Brussel afkomstige en in Rome werkzame beeldhouwer François Duquesnoy en de verspreiding van diens werk en reputatie in de Nederlanden.

THE MEDUSA IN THE AEGIS BY HENDRICK DE KEYSER FORM AND FUNCTION OF AN ORNAMENT AT THE TOMB (1614-1623) OF WILLIAM OF ORANGE

BY GHISLAIN KIEFT

Both in architecture and in art the head of Medusa is omnipresent and it hardly seems to need any further introduction. Nevertheless, this article discusses two specific ornaments of this type, namely the Medusa on the tomb of William of Orange, designed by Hendrick de Keyser (1565-1621) and the Medusa on the town hall of Antwerp, designed by Cornelis Floris (1513/14-1575). The author states that these two heads are part of the aegis of Minerva. The aegis is a sort of breast-plate that is part of the weaponry of this goddess. The Medusa thus is a part of a bigger whole that can be seen as an aegis.

The article demonstrates how in contemporary art literature (Van Mander, Ripa and Cartari) the aegis functions as a *pars pro toto* for Minerva, the deft Goddess of War and therefore, in an abstract sense, stands for sensible leadership in times of conflict. The article also aims to show that the aegis not only has an iconographic meaning, but that it also, in the cases of the town hall and the tomb, harks back to a votive offering that was part of classical architecture. This aegis therefore belongs to both architecture and art.